

В І Д Г У К

**офіційного опонента на дисертаційну роботу
Семиліта Миколи Васильовича
«Соціально-психологічні засади проектування життєвого шляху
особистості», представлену на здобуття наукового ступеня
доктора психологічних наук зі спеціальності 19.00.05 – соціальна
психологія; психологія соціальної роботи**

Як показав аналіз дисертаційної роботи, її автором ставилась мета визначити соціально-психологічні засади та розробити етнопсихологічну концепцію проектування особистістю її життєвого шляху. Бачення дисертантом процесу проектування життєвого шляху полягає в розгортанні в просторі та в часі життєвої перспективи, можливості прогнозування майбутнього та виявлення «фонових індикаторів його завершення», наповнення його життєстверджуючими подіями, виділяючи окремо спрямованість, детермінанти та варіанти життєвого шляху.

Рецензована дисертаційна робота складається зі вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел, що налічує 420 найменувань, у тому числі 26 – іноземними мовами та додатків. Загальний обсяг дисертації становить 433 сторінки, зміст основної частини викладено на 343 сторінках.

У першому розділі *«Життєвий шлях особистості як наукова проблема: соціально-психологічний, культурно-історичний та етнокультурний аналіз»* проаналізовано основні дослідження з даної проблематики у вітчизняній та зарубіжній психології; висвітлено зміст поняття «життєвий шлях особистості» у контексті дослідження індивідуального розвитку людини, родинного становлення, соціальної ідентичності тощо.

У другому розділі *«Етнопсихологічна концепція проектування життєвого шляху особистості»* обґрунтовано вплив колективних травм на подальшу трансгенераційну передачу їх у майбутнє суб'єктами суспільного розвитку у спосіб вимушеного повторення, «відігрування» подій таємного

минулого, що виявляється в намаганні знову повернутися до них. Розглянуто як нереалізовані аспекти особистості, недосяжність мети, приводять до символічного її заміщення в ірреальній сфері, у фантазіях, а також до виникнення стану депресії. Розглянуто народні практики проектування майбутнього особистості.

Третій розділ *«Типологія життєвого шляху особистості: методи експлікації та конструювання»* присвячено аналізу психологічних детермінант вибору особистістю можливого варіанту життя, розглянуто психологічні умови становлення того чи іншого його варіанту (типу), виявлено роль героїчних зразків колективного несвідомого у формуванні образу майбутнього, а також встановлено засоби інтенсифікації процесу проектування життєвого шляху. Для цього досліджувались різні соціальні групи. У дослідженні взяли участь 1563 проєктантів життєвого шляху (647 чоловіків і 916 жінок у віці від 16 до 87 років, всього 55 груп). При формуванні вибірки враховано: міжпоколінне порівняння життєвих шляхів студентів та учасників груп *«Активного довголіття»*; полярність їх географічного проживання; різноманітність соціальних статусів.

У четвертому розділі *«Соціально-психологічні механізми проектування життєвого шляху особистості»* розглядається соціально-психологічна динаміка ставлення до себе та оточуючих як показник цілісності особистості, спроможної здійснювати проектування автентичного життєвого шляху, висвітлено проблему різних рівнів цілісності, її розуміння як комплементарного діалогу між чоловічим та жіночим початками. В цьому розділі висвітлено проблему актуалізації психотравм в процесі проектування життєвого шляху (порушення суб'єктивної цілісності), розглянуто основні стратегії виходу з травматичного досвіду а також психологічні закономірності: перевертання та прискорення подій в суб'єктивному сприйманні часу їх протікання.

П'ятий розділ *«Психотехнічні засоби і показники ефективності проектування життєвого шляху особистості»* присвячено розкриттю процесу розгортання життєвого шляху особистості в групі проектування майбутнього;

визначено індикатори ефективності проектування особистістю майбутнього та представлено технологію проектування життєвого шляху особистості. Подано характеристику архетипних полярних образів, з якими асоціюються стани привабливості життя, переживання щастя, або навпаки – стан незадоволеності життям.

З теми дисертації автором опубліковано 50 наукових праць, з них – 1 монографія, 20 статей у фахових збірниках, включених до списку МОН України, 4 статті у наукових періодичних виданнях інших держав, 1 стаття – у виданні, включеному до науково-метричних баз. Аналіз їх змісту дає підстави зробити висновок про те, що в опублікованих працях автора знайшла відображення загальнометодологічна та практична концепція дослідження, висвітлені його результати і рекомендації щодо їх впровадження у практику закладів вищої освіти України.

Дисертаційна робота й автореферат оформлені відповідно до чинних нормативних вимог. За своїм змістом, логікою побудови та оформленням дисертація М. В. Семиліта відповідає кваліфікаційним вимогам, які висуваються до докторських дисертацій за спеціальністю 19.00.05 – соціальна психологія; психологія соціальної роботи.

Загалом позитивно оцінюючи рецензовану дисертаційну роботу Семиліта Миколи Васильовича, вважаємо за доцільне висловити низку суттєвих зауважень та побажань:

1. Дисертаційна робота носить назву “Соціально-психологічні засади проектування життєвого шляху особистості”, її предмет звучить як “соціально-психологічні засади проектування життєвого шляху особистості в соціальних групах”. Однак, вона присвячена дослідженню досвіду колективної травми та шляхів обходження з нею, причому колективна травма розуміється у вельми специфічному, трансгенераційному ключі, а соціальні групи вичерпуються родиною, етнічною, регіональною та громадянською спільнотами. Актуальні в сучасних дослідженнях соціально-психологічні чинники, як-то

спілкування, соціальна фасилітація та перцепція, довіра та соціальний капітал тощо, майже не знайшли свого відображення в роботі. Загалом, предмет дисертаційної роботи є значно ширшим, ніж викладений в ній матеріал. Доречним було би суттєве звуження предмету дослідження, що логічно знаходить своє відображення у формулюванні теми.

2. Проблема полягає у застосуванні психодинамічної методології теоретичного аналізу, причому переважно аналітичної психології К. Юнга. На сучасному етапі розвитку психології ранні психологічні теорії, тим паче психодинамічні, втратили своє теоретичне значення. Сучасна наукова психологія послуговується нейробіологічним, еволюційним, когнітивним, лінгвістичним підходами в постановці гіпотез та аналізі даних. Психодинамічний підхід є легітимним виключно в психотерапевтичному контексті, хоча навіть там нерідко тлумачиться радше як зручний психотехнічний міф, а не спосіб побудови наукової теорії розвитку та функціонування психіки, а його ефективність обґрунтовується експериментальним шляхом, подібно до когнітивно-поведінкових форм втручання.

3. Явища, операціоналізовані дисертантом як архетипи Сходу та Заходу, Матері та Батька в контексті в теорії К. Юнга можуть досліджуватися із застосуванням понять та методик, що є більш релевантними в сучасній науковій картині світу. Зокрема це культурні синдроми індивідуалізму-колективізму Г. Тріандіса, маскуліності-фемініності Г. Гофстеде, цінності збереження, самовираження, а також традиційні та світські цінності Р. Інглхарта, ціннісні профілі Ш. Шварца, моральні засади Дж. Хайдта. Стосовно всіх цих теоретичних конструктів накопичено багато емпіричних даних та свідчень про психометричні властивості опитувальників, завдяки яким їх досліджують.

4. У дисертаційній роботі багато уваги приділяється трансгенераційній передачі травми, травматичного досвіду, однак залишається лише здогадуватися про механізми такої передачі. Зокрема,

дисертант вдається до твердження, що не лише емоційні стани, але й “психосоматичні симптоми” (серцево-судинні, діабетичні, онкологічні) “передаються трансгенераційно” (с. 122), що є вельми дивним, оскільки подібні хвороби не є рідкісними, вони є причиною смерті більшості людей, і застосування “леза Оккама” вимагає від науковця в першу чергу висунути гіпотезу про генетичну схильність до цих хвороб або соціальну передачу схильності до шкідливих звичок, що є їх факторами ризику. Пояснення історичних подій трансгенераційними впливами, зокрема політичних вбивств українських чоловіків та сучасних російських опозиціонерів (Б. Немцов, А. Політковська) тим, що фундамент Росії (хоча, більш вірогідно, все-таки СРСР) закладено вбивством російського царя та його родини (с. 257) також є в кращому випадку сумнівними. Якщо увага привертається виключно до соціальної взаємодії людей старшого покоління на людей молодшого покоління, тобто до виховання та спілкування, це має бути недвозначно проголошено. Якщо ж передбачається існування інших способів передачі досвіду (окрім епігенетичного, який, втім, пов’язаний не з передачею “досвіду”, а зі зміною експресії конкретних генів, що не може досліджуватися та корегуватися психологічними методами, і є предметом дослідження фахівців-генетиків), що не є формами спілкування, ми переходимо у сферу псевдонауки та окультизму.

5. Викликають запитання автори, до підходу яких апелює дисертант. Зокрема, Б. Геллінгер та А. Менегетті взагалі не є визнаними науковим співтовариством психологами. Підхід першого пов’язаний не з науковими дослідженнями та рефлексією над їх результатами, і навіть не з психоаналітичною теорією, що на сучасному етапі розуміється як зручний для терапевтичного процесу психотехнічний міф, а з архаїчними родоплемінними та магічними уявленнями зулусів. Важко уявити, що подібним уявленням можна знайти місце в сучасній науці.

6. Подекуди дисертант висуває твердження без достатньої аргументації або із застосуванням мислення за аналогією, не розглядаючи альтернативних гіпотез пояснення того чи того факту. Наприклад, прив'язаність Європи до образу Матері аргументується тим, що символ валюти євро в Брюсселі тримає жіноча постать (с. 72), вибір українцями політиків з вадами (що варто довести кількістю обраних політиків з вадами у порівнянні з іншими країнами) аргументується травмованістю українців (с. 111), спортивні успіхи українців – співзвуччям слів “страждання” та “радість” (с. 113-114) тощо. Також зустрічається чимало історичних тверджень без посилань на джерела, зокрема на с. 75 надається інформація про те, що “за словами очевидців” німецькі війська під час Другої світової війни надавали українцям для захисту від польських загонів 5-6 гвинтівок на село. Годі й акцентувати увагу, що вказівка на “слова очевидців” не є достатньою для дисертаційної роботи. Зустрічаються також твердження суто психологічного характеру, які є звичайними здогадками *post factum* і являють собою тавтології чи банальності – до того ж, не підкріплені джерелами. Зокрема, на с. 98 “нав’язливі віруючі” називаються “просто невпевненими в собі людьми”. Чимало в роботі посилань на клінічний досвід. Втім, в сучасній психологічній науці індивідуальний клінічний досвід, не є достатньою підставою для ствердження існування тих чи тих явищ та тенденцій, оскільки людина, навіть професіонал, схильна до низки когнітивних помилок, що неодмінно викривляють її судження (як-то помилка підтвердження чи явища вибіркової пам’яті чи хибних ремінісценцій). Через це апеляції до “практики” (наприклад, с. 359, на якій “Практика виявляє існування закономірності”) як до аргументу на користь того чи того твердження навряд чи є доречними. Ще одним прикладом є твердження про повернення язичництва до центральної України (що згадується в дисертації неодноразово, зокрема на с. 123). Дисертант однак не пропонує статистичні дані зростання кількості

неязичницьких, рідновірських громад та посилання на відповідні дослідження соціологів релігії. Текст дисертаційної роботи складається зі значної кількості таких неаргументованих чи аргументованих особистим досвідом або враженнями автора (anecdotal evidence) тверджень. Подібні висловлювання вимагають належної перевірки та аргументації, звернення до здобутків психології та інших наукових дисциплін, і не можуть виголошуватися в межах наукової роботи просто так.

7. У висновках дисертант зазначає, що запропонований ним семантико-топографічний підхід “спирається на досягнення соціальної, трансгенераційної, психодинамічної психології, гештальт-психології та етнопсихології” (с. 361). Про трансгенераційну психологію та психодинамічні підходи йшлося вище. Стосовно гештальтпсихології, цей напрямок не є на сьогодні актуальною теорією, напрацювання його представників увійшли до когнітивної психології. В роботі є декілька посилань на представника гештальтпсихології та соціального психолога К. Левіна, які мають загальний характер, і немає на інших класиків гештальтпсихології (М. Вертгеймера, К. Коффку, В. Кьолера). Є, однак, чимало посилань на засновника гештальттерапії Ф. Перлза (та гештальттерапевтів І. та М. Польстерів, Н. Долгополова, С. Гінгера, Ж. Робіна), якого не вважають представником гештальтпсихології, а його роботи мають виключно психотерапевтичне, але не науково-психологічне значення. Те саме можна сказати стосовно засновника психодрами Я. Морено. Виходить, що теоретичні підвалини роботи спираються на психодинамічні підходи, що являють собою психотехнічні міфи, та популярні роботи психотерапевтів, що через особливості та відмінності психотерапевтичної практики від науково-дослідної роботи мають суто практичне (нерідко – саморозвивальне та самотерапевтичне), а не теоретичне значення.

8. Дисертаційну роботу характеризує також часом неохайне ставлення до цитування – популярну працю Джанетт Рейнуотер “Это в ваших силах. Как стать собственным психотерапевтом”, на яку дисертант посилається на с. 351, автор лише називає за номером, не вказавши сторінки, з якої було запозичено процитований текст, що для неелектронних джерел є неприпустимим.

9. Список використаних джерел налічує 420 найменувань, з них лише 26 – іноземними мовами, переважно англійською. При цьому лише робота соціального філософа З. Баумана видана в цьому столітті (2001 рік). Ознайомленість з сучасним станом науки, що є майже повністю англомовною, є однією із необхідних підстав здійснення наукового пошуку.

Загалом, сильною стороною роботи є її емпірико-прикладна частина, в якій застосовуються, за словами самого дисертанта, психобіографічний метод З. Фрейда, каузометрія Є. Головахи, О. Кроніка, психосемантика О. Артем'євої, В. Петренка, О. Шмельова, а також графічні методики та інтерв'ю на їх основі. Звертає на себе увагу велика кількість випробуваних, яку зміг зібрати дисертант. Інтерпретаційні моделі, однак, викликають низку зауважень та запитань, про які зазначено вище.

Наведені зауваження не ставлять під сумнів вагомість основних результатів дисертаційного дослідження, вони носять дискусійний характер, і, отже, не можуть вплинути на його обґрунтовану вище загальну позитивну оцінку. Вони скоріше спричинені, на наш погляд, різновекторністю, багатоаспектністю й масштабністю проведеного дослідження.

Таким чином, дисертаційне дослідження Семиліта М. В. є завершеною самостійною працею, в якій розглянуто проблему проектування життєвого шляху в контексті соціально значущої прогнозувальної діяльності, новітніх особистісно-орієнтованих психотерапевтичних практик; реалізовано цілісний системний (семантико-топографічний) підхід до виявлення соціально-психологічних та етнокультурних засад проектування життєвого шляху

особистості. Робота виконана на високому теоретичному та емпіричному рівні, має значне практичне застосування й відповідає вимогам пп. 9, 10, 12, 13 «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженого постановою Кабінету Міністрів № 567 від 24.07.2013 р. (зі змінами, внесеними згідно з Постановами КМУ №656 від 19.08.2015 р., №1159 від 30.12.2015 р. та №567 від 27.07.2016 р.), а її автор Семиліт Микола Васильович заслуговує на присудження наукового ступеня доктора психологічних наук за спеціальністю 19.00.05 – соціальна психологія; психологія соціальної роботи.

Офіційний опонент:
декан факультету психології,
доктор психологічних наук, професор
кафедри загальної психології
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка

І. В. Данилюк